

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

QORAQALPOG‘ISTONLI TURKMANLAR TILIDA MUSTAQILLIKDAN OLDIN KIRGAN O‘ZLASHMA BIRLIKLARNING QO‘LLANILISHI

Babayeva Maya Amangeldiyevna

*Ajiniyoz nomidagi NDPI Qozoq tili ham
adabiyoti kafedrası*

turkman tili va adabiyoti o‘qituvchisi

Annotasiya: Mazkur maqolada turkman tiliga o‘zlashgan so‘zlar borasida bir nechta misollar orqali ma’lumot berib o‘tilgan.

Kalitso‘zlar: o‘zlashma birlik, arab va rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar.

Аннотация: В данной статье на нескольких примерах представлена информация о словах, принятых в туркменский язык.

Ключевые слова: заимствованны в единственном числе, слова, заимствованные из арабского и русского языков.

Abstract: This article provides information about words adopted into the Turkmen language using several examples.

Key words: borrowed in the singular, words borrowed from Arabic and Russian.

Biz o‘rganayotgan Qoraqalpog‘istonli turkmanlarning tili Turkmaniston hududidan tashqarida istiqomat qilayotgan turkmanlarning tillarini o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarning biri hisoblanadi.

Agar o‘rganilayotgan tilining nutqining bo‘linishi haqida gapiradigan bo‘lsak, ularning tili umuman olganda o‘zining dastlabki grammatik tuzilishini va asosiy lug‘atini saqlab qolgan. Biroq Turkmanistondan hududiy bo‘linishi tufayli asrlar davomida ajralib qolgan qardosh xalqlarning ta’siri ularning muloqotida bir qator o‘zgarishlarni ochib berdi. Bunday narsalar asosan so‘zlarning orfografik me’yor va morfologik shakllarida ko‘proq uchraydi.

Turkmancha so‘zlar turkman tili lug‘atining asosini tashkil qiladi. Shu bilan birga, turkman tilining lug‘at tarkibiga uning asosiy lug‘at tarkibida boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarning ham hissasi borligini aytish kerak.

Turkman tilining lug‘at tarkibiga boshqa tillardan bir qancha so‘zlarning o‘zlashishi uning boyishiga qo‘shilgan qimmatli hissadir. Bunga misol qilib mustaqillikdan avval rus tilidan o‘zlashgan *partiya, kolxoz, wedro, stol* kabi so‘zlarni ko‘rsatishimiz mumkin.

Turkman tili lug‘atining asosiy lug‘at fondi ko‘p asrlar mahsulidir. Bu yanada barqaror. Ushbu lug‘at tobora boyib bormoqda. Tilning leksik tarkibining asosiy qatlami bir qancha tarixiy davrlarda muvaffaqiyatli foydalanildi va foydalanilmoqda.

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Ona tilimizning lug‘at tarkibi boshqa turkiy tillar bilan ko‘p umumiyliklarga ega. Ular turkiy xalqlarning umumiy so‘z boyligidan kelib chiqqan o‘xshatishlardir.

Shu boisdan lug‘at tarkibimizda ham o‘ziga xos xususiyatlar paydo bo‘ldi.

Lug‘at tarkibimizni boyitgan manbalar so‘z boyligimizdagi so‘zlarning aksariyati umumiy turkiy yoki o‘zimizning ichki manbalarimizdan kirib kelgan so‘zlardir. Ayniqsa, mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, tilimizga yangi so‘zlar, yangi tushunchalarni ifodalashdagi ichki imkoniyatlari so‘z boyligimizni boyitishda asosiy manba bo‘ldi.

Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, ajdodlarimiz Turkmanistonning hozirgi hududida asrlar davomida eron tillarida so‘zlashuvchi forslar, tojiklar, afg‘onlar, pushtunlar, kurdlar bilan birga yashagan. Bu xalqlarning bir xil tabiiy va iqtisodiy sharoitlarda birga yashashi, kundalik boshqaruvi, madaniy va diniy qarashlaridagi mushtarakliklari bu hududlarda turkman-fors ikki tilliligining paydo bo‘lishiga, lug‘aviy tuzilmalarida lug‘aviy o‘xshashliklarning paydo bo‘lishiga olib keldi. *Serdar, zenan, g‘ulzar* [1:67], *mert, merdan, beyannama, perizat* [2:308], *hemra, . . .* kabi so‘zlarning unli tovushlar undoshligiga bo‘ysunmaydigan so‘zlarning aksariyati aslida forsha-tojikcha elementlardir.

O‘rta asrlarda islom olamida ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnashi, arab tilining jahon tili sifatida e’tirof etilishi, arabcha so‘zlarning tilimizga ommaviy ravishda kirib kelishiga olib keldi. Arab tilidan olingan so‘zlarning aksariyati maktab, madrasa, ilm-ma’rifat, odobga oid so‘zlardir: *kitap, mekdep, harp, elipbiy, shayr, sygar, kyssa, nazym, hikmet, aruz, heka’ya, rowa’yat, hamsa, mesnewi, rubagy, murabpag, nusga, isim, sypat, hal, ahwalat* kabi til-adabiyot atamaları o‘nlabgina uchraydi.

Bulardan tashqari turkman tili lug‘atida rus tilidan o‘tgan *respublika, inqilob, partiya, deputat, delegat, teatr, kino, balet, rassom, rassom, pochta, roman, gazeta, jurnal, futbol, sport, traktor, avtobus*. va u orqali boshqa Yevropa tillariga o‘zlashgan. Shuningdek, *institut, yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avgust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr* [3:36] kabi yuzlab xalqaro atamalar mavjud.

XX asrning oxirlaridan boshlab nafaqat o‘zbek tiliga, balki sobiq ittifoq tarkibidagi turkiy tillarga so‘z o‘zlashtirishda ham rus tilining vositachilik roli passivlashib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘z o‘zlashtirish jarayoni faollashdi [4:71].

Rus tilidan o‘zlashgan so‘zlarni o‘rganilayotgan tilning vakillari o‘z so‘zlaridek o‘zlashtirdilar va ulardan faol foydalanish orqali so‘zlashuvning qoidalariga amal qildilar. Bu esa o‘rganilayotgan so‘zlashuvning lug‘at boyligi rus tili hisobiga ham boylashishidan dalolat beradi. Bu so‘zlarning ba’zilarini quyidagicha keltirdik.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Qishloq xo‘jaligi atamallari

a) Tyraktor-трактор b) Kertişge-картошка

Puluwh-плуг Muho‘nyik-механик

Çyūzyl-чизил Patador-помидор

Dyūzyl-дезел Egero:t-огород

Naso:z-насос Bädren-огурец [5:212]

Egrenom-агроном

Birga:t-бригадир, бригада.

Kiyim-kechak bilan bog‘liq o‘zlashgan so‘zlar.

Paltun-пальто

Plaç-плач

Pädiñke-ботинка

Kassum-костюм

Turkman tili ko‘p shevali va ko‘p dialektli tildir. Bunday tilning orfografik me‘yorlarini o‘rnatish oson ish emas. Turkman milliy tili arab alifbosi asosida yozilgan va u alifbo turkman tilining fonetik xususiyatlarini bera olmadi. O‘rta Osiyodagi turkiy tillar uchun o‘rtacha bo‘lgan yana bir qancha umumiy orfografik me‘yorlar (arabcha so‘zlarda, asosan arab tilining orfografik me‘yoriga amal qilgan holda, ko‘p hollarda qisqa unilarni belgilamasdan, so‘z boshida unli **d, g** tovushlari o‘rniga **t, k** tovushlarini yozish (tört, kep, kaz, kazan) so‘z oxiridagi **p, l, ç** undosh tovushlarining unli variantini yozish: *od, kitab, alyp* bu so‘zlar ko‘proq so‘zlashuvdan yiroqda edi.

Bundan tashqari turli tillarga mansub ba‘zi so‘zlar tovush shakllanishida o‘xshash bo‘lib, omonimlarni yaratishi mumkin. Masalan: turkmancha *gaz* (русча-гусь) so‘zi o‘rdaklar oilasiga kiruvchi, suvda suzuvchi, bo‘yni uzun yovvoyi yoki honakilashtirilgan katta qush, *t-gaz* (kimyoviy-fizik tushuncha) degan o‘zlashgan so‘zni ko‘rsatish mumkin. Bu so‘zlar hattoki mumtoz adabiyotida ham keng qo‘llanilgan. Arab va fors tillariga mansub so‘zlar Maqtimquli she‘riyatida ham uchraydi.

Yaşylbaşsonalar, gazlargarkyldar,

Halyharapdüşerkölibolmasa (Magtymguly).[6:425]

Mo‘llanafasning quyidagi satrlari ham bor:

Iki şamar saklap ýatyr bir genji

Genj üstünde halka guran ol ýylan.

Xazina so‘zi qadimgi rus tiliga 1389 yilda kirdi. Radlovning yozishicha, bu so‘z arabcha hazi: näden kelib chiqqan: tatar tiliga kazina, keyin esa kazna bo‘lib o‘tgan (Shipova, 1976: 150). Qozon tatarlari tilida xazina so‘zi “t-gymmatlyklar,

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

ba‘ylyklar” kabi ma’nolarda ham qo‘llaniladi (T-RS, 1988: 357). Arab-fors so‘zlari boshidagi /h/ tovushi ayrim turkiy tillarda /k/ ga o‘zgarishi mumkin. Masalan, qozoq-qirg‘iz tillarida t-hormat vat-hurma so‘zlari o‘z tartibiga ko‘ra qurmat va qurma kabi ishlatiladi [7:17]

Uy-ro‘zg‘or buyumlariga tegishli so‘zlar.

Kerewat-кровать Aduyal-одеял

Ussol-стол Ystakan-стакан

Işkar-шкаф Yspalnyú mebil-спальни мебел kabi so‘zlar. Kundalik so‘zlashuvda ishlatayotgan va qo‘llanilishi faol bo‘lgan ayrim leksemalarning “Turkman tilining izohli lug‘ati”dan joy olmaganini kuzatish mumkin.

Aýmak [2:45]. Bu so‘z uch ma’noda qo‘llaniladi. 1. *Aýtmak* so‘zining qadimiy shakli. Qadimgi turkman adabiyotida, masalan, Ozodiy asarlarida t-áymak shaklida uchraydi:

Aýaýynbilşimwaspyň, eýýar,

Hyrydarygerek, açyldy bazar.

Aýmak so‘ziga keyinchalik fe‘l qo‘shimchasi qo‘shilgan va vaqt o‘tishi bilan asl so‘z bilan qo‘shilib ketgan. 2. “Ýáýratmak”, “ýazmak”, “arasynyaçmak” (QQ turkman shevasi) ma’nosida ishlatila boshlagan.

Hozirgi kunda ingliz tilini o‘rganishga e’tibor kuchayganligi sababli ingliz tilidan antifriz, bankomat, diversifikatsiya, interaktiv, multimedia, netbuk, noutbuk, sms kabi ba’zi so‘zlar tilimizga o‘tdi.

Xulosa

Jamiyatning uzluksiz rivojlanishi va u bilan bog‘liq holda inson ongining rivojlanishi, tevarak-atrofdagi voqea-hodisalar predmetlarning xilma-xil xususiyatlari, individual sifatlari va shunga o‘xshash xususiyatlarni ko‘rsatishi tilning boy va serqirra bo‘lishini taqozo etadi. Bu talabni qondirish uchun yangi so‘zlar yaratish, tildagi mavjud so‘zlarga yangi ma’nolar qo‘shish, tilning barcha imkoniyatlaridan foydalanib, har xil xususiyatlarni ko‘rsatish zarur.

Hozirgi turkman tilining lug‘at boyligi asosan o‘zining ichki imkoniyatlari hisobiga boyidi. So‘z boyligimizdagi so‘zlarning kelib chiqishini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki xalqimiz tarixini o‘rganish uchun ham qimmatli manba hisoblanadi. So‘z boyligimizdagi umumiy turkiy so‘zlar ona tilimizning juda qadimiy ekanligini isbotlasa, biz o‘zlashtirgan so‘zlar ajdodlarimizning boshqa xalqlar bilan bo‘lgan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalaridan xabar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati III tom. – Toshkent: Universitet, 2009. S. 67.
2. Atanyázow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi – Aşgabat «MIRAS» 2004 S.308.
3. Weýisow B., Babaýewa G. Türkmen dili (praktikum) Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby.– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. S. 36.
4. Мирзоева Г. Английские заимствования в тюркских языках // Молодий вчений. Херсон. №12 (88) 2020. – С. 71.
5. Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгул районындакы түркмен геплешиклери. – Ашгабат. 1961.С.212.
6. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi I tom A-Ž Aşgabat – 2016. S. 425.
7. Azmun Ý. Söz kökümüz – öz kökümüz. Ylmyedebiyat. Stokgolm: Gün, 2016. – 17 s.